

Державний центр
соціальних служб
для молоді

Державний інститут
проблем
сім'ї та молоді

СЕРІЯ:

**ЗДОРОВ'Я ТА ПОВЕДІНКОВІ
ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

ВИПУСК I

**СОЦІАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ
ТА САМОПОЧУТТЯ ПІДЛІТКІВ**

Інформаційні матеріали
за результатами
соціологічного дослідження

Київ 2002

УДК 316.47-053.6

ББК 60.5

С 69

Авторський колектив

О. Балакірева, канд. соціол. наук (кер. авт. кол.);
О. Артюх; О. Петрунко; О. Яременко, канд. екон. наук

Редактор М. М. Ілляш

Соціальне оточення та самопочуття підлітків / О. Балакірева
С 69 (кер. авт. кол.), О. Артюх, О. Петрунко, О. Яременко. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. – Вип. 1. – 51 с. – (Серія: Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді. У 3 вип.).

У брошурі висвітлюються вплив і роль сім'ї як фактора соціалізації підлітків, спілкування з однолітками і друзями як спосіб самовираження та шкільного оточення як середовища формування емоційної сфери підлітків. Підготовлено за матеріалами опитування української молоді "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді", проведеного за методикою міжнародного проекту "Health Behavior School-Age Children" (HBSC), що здійснюється ВООЗ (керівник дослідження в Україні – О. Балакірева).

Брошура буде корисною для соціальних працівників, волонтерів, вчителів, батьків, молоді, журналістів та всіх, хто працює з молоддю та підлітками, цікавиться проблемами формування здорового способу життя молодого покоління.

УДК 316.47-053.6

ББК 60.5

© Державний центр соціальних служб для молоді, 2002

© Артюх О. Р., Балакірева О. М., Петрунко О. В., Яременко О. О., 2002

ВСТУП

Поряд з іншими виданнями з цієї серії, брошура, яку ви тримаєте в руках, присвячена загальній темі вивчення чинників та передумов, що лежать в основі здоров'я молоді та визначають відповідні їй поведінкові орієнтації. В цьому виданні основна увага приділяється соціальному оточенню та соціальному самопочуттю підлітків як складовим загального стану здоров'я людини. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), "здоров'я – це стан цілковитого фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і немічності". На перехресті всіх названих складових, у контексті батьківської допомоги, впливів оточення однолітків, шкільного життя, загального соціального середовища, здійснюється формування способу життя та поведінкових орієнтацій школярів у повсякденному житті.

Поданий у всіх брошурах цієї серії аналіз проблем фізичного, психічного та соціального благополуччя сучасних підлітків розкриває їх через цілий ряд індикаторів та показників, завдяки чому окремі аспекти життя учнівської молоді утворюють цілісну картину, вказують на тенденції, що лежать в основі та визначають формування способу життя юних членів українського соціуму.

Емпіричною основою пропонованих матеріалів стало всеукраїнське опитування підлітків "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді", проведене спільними зусиллями Державного інституту проблем сім'ї та молоді, Українського інституту соціальних досліджень та Центру "Соціальний моніторинг".

Опитування проводилося у жовтні 2001 р. (його вибірка становила 5219 учнів) та в березні 2002 р. (опитано 5458 учнів). На запитання анкет відповідали учні 6-х, 8-х та 10-х класів різних типів середніх шкіл та 1-х курсів інших типів середніх навчальних закладів, а також учні 1-го курсу вузів I, II рівнів акредитації, що навчаються на базі 9-ти класів середньої школи. Тобто наведені дані стосуються підлітків 13–17 років. Вибіркова сукупність національна, репрезентативна стосовно зазначених груп учнівської молоді.

* Національне опитування української молоді "Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді" проведено за методикою міжнародного проекту "Health Behavior School-Age Children" (HBSC), що здійснюється ВООЗ (керівник дослідження в Україні – О. Балакірева).

Соціальне самопочуття й орієнтації сучасних українських підлітків значною мірою віддзеркалюють нинішній стан українського суспільства і, передусім, світу дорослих людей, які їх оточують. Тож зрозуміло, що і світосприйняття, і самопочуття юних позначені характерними для сьогодення непослідовністю, нестабільністю і суперечливістю. До цього слід додати вплив вікових особливостей підліткового етапу життя та нерівності можливостей, які суттєво залежать від соціального середовища зростання, доступної інфраструктури у різних регіонах та місцях проживання. Зокрема, вже сьогодні, як відомо, існує проблема стратифікації підлітків у межах своєї молодіжної групи не стільки за такими традиційними ознаками, як музичні чи спортивні уподобання, скільки за такими, як використання тих або тих засобів телефонного зв'язку, Інтернету, комп'ютера з різними цілями – як засобу спілкування, розваги чи життєдіяльності. Очевидними також є відмінності між так званими “комп'ютерними” дітьми і “теле-відео-аудіо”-дітьми.

Вигідно відрізняє нинішніх підлітків від дорослих людей значно більша мобільність, висока адаптивність до мінливих умов сьогодення і значно краща здатність без страху й недовіри, а, навпаки, з великою цікавістю та невідомим оптимізмом сприймати будь-які нові віяння. З одного боку, ця здатність дивує дорослих і навіть викликає у них повагу до власних дітей, віру в те, що вони є запорукою кращого майбутнього нації. Однак, з іншого боку, будь-які нововведення – чи то в економічній сфері, чи то в сфері освіти – лякають традиційно ригідних дорослих і викликають у них відчайдушний спротив, особливо, якщо ці нововведення стосуються дітей. Змінилася система оцінювання шкільних знань – це викликало спротив. Змінилися правила вступу до вузів – те ж саме. З'явилися на телеекранах нові, незвичні для сприймання фільми – також спротив. Досить часто цей страх спонукає дорослих до застосування репресивних заходів проти нових захоплень та інтересів дітей. Такі заходи досить часто не мають аргументованих підстав і робляться про всяк випадок, як превентивні, щоб не було гірше. З цього приводу доречно нагадати вислів Міністра освіти України В. Кременя: “Наші діти не повинні жити “під шнурок”, як ми жили раніше, інакше вони не зможуть реалізувати себе у цьому житті”.

Видання підготовлено на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді. Пропоновані матеріали розраховані на соціальних працівників, волонтерів, вчителів, батьків, молоді, журналістів та всіх, хто працює з молоддю та підлітками, цікавиться проблемами формування здорового способу життя молодого покоління.

Яким він є нині, сучасний український підліток? Чи комфортно йому у середовищі, де здійснюється його соціалізація, формується його соціальна компетентність, – у власній родині, у школі, серед друзів? Чи почувається він щасливою людиною? Саме про те, яким є погляд підлітків, і є ця брошура.

Брошура включає чотири розділи. Перші три розділи присвячені аналізу трьох основних складових соціального оточення підлітків – впливу батьківської родини на процес соціалізації підлітків, ролі однокласників та друзів, а також шкільному середовищу. В окремий, останній, розділ ми включили основні висновки та пропозиції до роздумів.

Будемо вдячні, якщо після ознайомлення з матеріалами брошури Ви поділитесь з нами та іншими читачами своїми думками з приводу прочитанного, а також ідеями, спостереженнями та досвідом.

Для цього Ви можете направити листа за адресою:

Державний центр соціальних служб для молоді

вул. Б. Хмельницького, 51 б,
4-й поверх,
м. Київ,
01030

або електронною поштою:
dcssm@ukr.net

Державний інститут проблем сім'ї та молоді

вул. Дегтярівська, 52,
5-й поверх,
м. Київ,
04112

або електронною поштою:
uisr@ukrnet.net

1. БАТЬКІВСЬКА РОДИНА ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

1.1. Вплив внутрішньосімейних стосунків на самопочуття підлітків

Стилі сімейного виховання. Стилі сімейного виховання в українській сім'ї цілком традиційно вписуються у відому класифікацію, представлену чотирма найпоширенішими виховними стратегіями – авторитарною, байдужою (відстороненою, невтручальною), демократичною (партнерською) та гуманістичною (розуміючою). При диференціюванні стилів сімейного виховання слід передусім урахувати емоційно-змістовий характер реагування батьків на неправильні, з їхнього погляду, вчинки дитини, ставлення батьків до покарання як виховного засобу та особливості використання покарань у виховному процесі, здатність батьків пояснити дитині причини невдоволення нею, а також здатність спонукати дитину до рефлексії власних учинків.

Найбільш типовим для української родини є, з нашого погляду, авторитарний стиль виховання дітей. Безсумнівний пріоритет цього виховного стилю спонукає поділяти сім'ї, в яких він застосовується, на сім'ї з авторитарною матір'ю, сім'ї з авторитарним батьком та сім'ї, де авторитарними є обоє батьків. Об'єднує їх єдина виховна стратегія, яка базується на принципі застосування покарання як провідного виховного засобу. Кількість сімей, в яких у разі неправильної, з погляду батьків, поведінки дитини обов'язково застосовується покарання, становить близько 40%.

У цих сім'ях і матері, і батьки використовують покарання як провідний виховний засіб однаково часто, причому матері навіть дещо частіше: за даними опитування, до покарання вдаються 38% матерів і 37% батьків. До покарання без будь-яких пояснень причини вдаються лише 5% матерів та 5% батьків, які, безумовно, є представниками яскраво вираженого авторитарного типу. Однак не лише вони становлять групу так званих авторитарних батьків, які дотримуються по відношенню до власних дітей декларативного, репресивного стилю поведінки.

Чим старша дитина, тим імовірніше вона буде покарана за неправильну, з погляду батьків, поведінку. Наприклад, в 11–12-річному

віці покарання за неправильні вчинки з боку матері відзначають 36%, а з боку батька – 34% дітей. У 13–14 років про покарання з боку матері говорять 38%, а з боку батька – 36% дітей. Стосовно дітей віком 15–17 років до покарання вдаються 43% матерів і 39% батьків. Отже, з дорослішанням дитини кількість батьків, які є прибічниками авторитарного стилю виховання, дещо збільшується. Батьки стають менш лояльними по відношенню до своїх дітей, і це є однією з причин певного дискомфорту в стосунках між батьками і дітьми старшого шкільного віку в сім'ях авторитарного типу.

Досить велика кількість дітей стверджують, що їхні матері та батьки ніколи просто так, без будь-яких пояснень, не карають їх. Частина дітей говорить про те, що матері (22%) і батьки (18%) пояснюють своє невдоволення дитиною і доцільність наступного покарання не завжди, час від часу. Слід сказати, що батьки, на відміну від матерів, схильні менше вдаватися до пояснення дитині своїх рішень стосовно неї: 41% дітей стверджують, що батьки найчастіше пояснюють, що дитина вчинила неправильно і за що її покарано, а 34% дітей стверджують, що їхні батьки роблять це зрідка, час від часу. Дещо більше уваги батьки приділяють дітям 11–12 років, а з дорослішанням дитини вони схильні все менше вдаватися до пояснень причин невдоволення своєю дитиною, гадаючи, що краще не витрачати слів даремно, а вдатися до владних повноважень.

Другий стиль сімейного виховання може умовно кваліфікуватися як демократичний. У сім'ях цього типу покарання як виховний засіб застосовується батьками час від часу, інколи, в залежності від конкретної ситуації та індивідуальних особливостей дитини. До прибічників демократичної виховної стратегії можна віднести приблизно 34% матерів і 25% батьків. Демократичні матері і батьки не вважають покарання найкращим виховним засобом. У разі ж застосування покарання вони обов'язково пояснюють дитині, що саме вона зробила неправильно і чому вони вважають за необхідне покарати її. Час від часу вони висловлюють невдоволення поведінкою чи вчинками дитини, але до покарання не вдаються. *Демократичний стиль виховання є найбільш продуктивним для виховного процесу загалом, особливо в стосунках із старшими підлітками і старшокласниками.*

Третій стиль виховання можна умовно кваліфікувати як невтручально-відсторонений (відсторонений, відчужений). Кількість батьків, які дотримуються відстороненого, невтручально-відчуженого стилю поведінки по відношенню до власних дітей, становить приблизно 25%. Характерним для нього є те, що батьки просто не звертають уваги на не-

правильні вчинки дітей, ніяк не зауважують цього і не вдаються до покарання як виховного засобу. Цієї виховної стратегії, що має як достоїнства, так і безсумнівні вади, дотримуються 25% матерів і 25% батьків. З дорослішанням дитини кількість прибічників цього стилю виховання дещо зменшується. Наприклад, в 11–12 років те, що їхні матері не зважають на неправильні учинки і ніколи не карають їх, відзначають 30% дітей. Те ж саме стверджують 29% дітей цього віку стосовно своїх батьків. Кількість дітей віком 13–14 років, які стверджують теж саме, є дещо меншою: 26% з них говорять, що на їхні проступки не звертають уваги матері, а 27% дітей цього віку говорять про те ж саме стосовно батька. Що стосується старшокласників, то увага до них з боку дорослих істотно зростає: їхня неправильна, з погляду батьків, поведінка залишається без будь-якої реакції набагато рідше. З погляду 15–17-річних дітей на їхню неправильну поведінку не звертають уваги 21% матерів і 21% батьків. Отже, отримавши певні негативні результати хаотичного, спонтанного, некерованого виховання і переконавшись у неефективності цієї виховної стратегії, частина батьків, як правило, починає вживати авторитарних виховних заходів. Решта батьків так і залишається відстороненими і ще більш відчуженими від власної дитини. Батьківська відстороненість негативно впливає на всіх дітей, незалежно від статі чи віку. У таких сім'ях рівень особистого взаєморозуміння між батьками і дітьми, як правило, є низьким, що в більшості випадків *не сприяє соціалізації дитини, спричинює негармонійний, викривлений особистісний її розвиток, зумовлює формування таких небажаних особистісних якостей, як недовіра до людей, агресивність, а також схильність до асоціальної поведінки*. Власне, невтручальницька виховна стратегія може кваліфікуватися як певна бездоглядність з боку батьків, наслідком якої постає педагогічно-виховна занедбаність дітей.

Серед демократично налаштованих на виховання дітей батьків є певна кількість тих, чия виховна стратегія полягає в тому, що жодний неправильний вчинок дитини не може бути непоміченим і не оціненим належним чином. При цьому вони прагнуть зрозуміти мотиви поведінки дитини і допомогти їй усвідомити свій вчинок, зрозуміти, що саме було вчинено неправильно і як належить поводитися в майбутньому. До будь-яких покарань такі батьки свідомо не вдаються, оскільки переконані, що найбільшим покаранням для дитини є муки її сумління, а не репресивні втручання ззовні. Для сімей, у яких батьки дотримуються такої виховної стратегії, як правило, характерний високий рівень особистого взаєморозуміння між батьками і дітьми,

яке ґрунтується на емпатії, довірі і взаємодопомозі. Описана виховна стратегія характеризує так званий гуманістичний, або розуміючий стиль виховання. Цей стиль є найменш типовим для української родини, однак саме він є найсприятливішим для успішного розвитку дитини як вільної особистості.

Рівень особистого взаєморозуміння в сім'ї. Українські сім'ї можна також класифікувати за рівнем особистого взаєморозуміння між батьками і дітьми, який може бути високим, середнім і низьким. Високий рівень взаєморозуміння, який характеризується передусім високою емпатійністю між батьками і дітьми, високим рівнем особистої рефлексії, взаємною довірою, партнерськими стосунками тощо, є, безсумнівно, найсприятливішим для гармонійного особистісного розвитку дитини. Певним чином рівень особистого взаєморозуміння залежить від стилю сімейного виховання. Найбільш часто високий рівень взаєморозуміння виявляється в умовах реалізації гуманістичного та демократичного стилів виховання. Однак за ряду умов це не виключається і в умовах авторитарної виховної стратегії, хоч у цьому випадку він базується на іншій мотиваційно-ціннісній системі. І, з нашого погляду, практично неможливе високе взаєморозуміння між дітьми і батьками в умовах відстороненого, невтручальницького стилю виховання.

У сім'ях з високим рівнем взаєморозуміння обоє батьків більш схильні не звертати увагу на дитячі пустощі, на неправильні вчинки дітей у порівнянні з сім'ями, де рівень особистого розуміння визначається як низький. Зокрема в таких сім'ях це характерно для 29% матерів та 26% батьків. У сім'ях з низьким рівнем особистого взаєморозуміння таке ігнорування характерне для 21% матерів та 25% батьків.

При високому рівні особистого взаєморозуміння в сім'ї зменшується кількість покарань: якщо в сім'ях з високим рівнем взаєморозуміння до них вдаються 38% матерів та 34% батьків, то в сім'ях з низьким рівнем взаєморозуміння – відповідно 44 і 38%.

Якщо при високому рівні взаєморозуміння між батьками і дітьми пояснення батьків з приводу їхнього невдоволення вчинками дітей і наступного за цим покарання отримують 46% дітей, то в сім'ях з низьким рівнем взаєморозуміння такі пояснення отримують лише 30% дітей. При цьому в умовах низького взаєморозуміння цілком ігнорують необхідність будь-яких роз'яснень з приводу призначених за погані вчинки покарань 18%, а в умовах високого розуміння – 7% батьків. За такою поведінкою дорослих можуть критися як авторитарні,

так і демократичні погляди на виховний процес. Це також може бути свідченням невтручальницької, байдужої поведінки батьків по відношенню до власних дітей.

Отже, за умов низького взаєморозуміння більшість дітей практично залишається сам на сам зі своїми душевними переживаннями. При цьому формування вольової та морально-ціннісної сфер їхнього життя істотно гальмується або ж відбувається хаотично, спонтанно і не завжди у правильному напрямі.

Рівень особистого взаєморозуміння дітей із батьком загалом є більш низьким, що впливає на характер стосунків дитини з батьком, на обізнаність батька стосовно своєї дитини, наскільки він знає її проблеми і труднощі тощо. Наприклад, при високому рівні взаєморозуміння те, що батько розуміє усі їхні проблеми, відчувають 77% дітей. При середньому рівні взаєморозуміння це відзначають лише 24% дітей. При взаєморозумінні низького рівня діти практично не відчувають розуміння своїх проблем з боку батька: про нього говорить украй невелика кількість дітей – 2%. Натомість 25% дітей в умовах таких стосунків переконані в тому, що батько зовсім не розуміє проблем і турбот, які їх хвилюють.

При високому рівні розуміння певне уявлення про те, як використовує свій вільний час його дитина, має майже кожний другий з батьків (47%), а при середньому – практично кожний третій (34%), то при низькому рівні особистого взаєморозуміння це стосується лише кожного п'ятого (20%). Відповідно, жодного уявлення не мають про дозвілля своєї дитини 8% батьків, чий рівень взаєморозуміння з дітьми кваліфікується як високий, удвічі більшою (17%) ця цифра є серед батьків, чий рівень взаєморозуміння з дитиною визначається як середній і, нарешті, кількість необізнаних із цього питання батьків, чий рівень розуміння власних дітей є найнижчим, становить 29%.

Низький рівень взаєморозуміння батька з дитиною характеризується тим, що переважна більшість батьків практично дуже мало цікавиться тим, чи є в дитини кишенькові гроші і як вона їх витрачає: знають про це лише 10% батьків, децю знають 32% і не знають про це нічого 37% батьків.

Якщо між батьками і дитиною існує низьке взаєморозуміння, ці показники досить красномовно характеризують ситуацію: якщо при високому рівні розуміння знають про особливості дозвілля своєї дитини 52% батьків, то при низькому рівні – лише 20%, знають небагато 36% і не знають нічого 31% батьків.

Найменше знають про дозвілля дітей у сім'ях з низьким рівнем особистого взаєморозуміння, у сім'ях, де один з батьків є нерідним, а також у тих сім'ях, де дитину виховують не батьки, а інші люди.

Материнський і батьківський контроль та внутрішньосім'яна атмосфера. Безумовний пріоритет у здійсненні виховного процесу і контролю за його перебігом в українській сім'ї належить матері, яка перебирає на себе традиційну для української культури роль березини, хранительки сімейного вогнища. Відсутність будь-якого контролю за дітьми чи неухага до них з боку матері є досить неординарним і тому вкрай нечастим явищем. Це, незалежно від віку чи рівня сімейного добробуту, розуміє й відчуває переважна більшість дітей: 74% школярів під час опитування стверджували, що цілком можуть розраховувати на допомогу матері, тільки-но в цьому виникає потреба, 23% говорили про можливість отримати допомогу матері не завжди, час від часу і лише 1% опитаних школярів стверджували, що цілком позбавлені материнської допомоги. Матріархальний тип української сім'ї особливо яскраво виявляється в сільській місцевості.

Матері частіше, ніж батьки, надають дитині необхідну емоційну підтримку, допомагають їй стабілізувати, покращити свій стан, коли вона чимось розстроєна: 71% дітей стверджують, що їхня мати робить це майже завжди, 24% опитаних говорять, що вона допомагає їм у цьому час від часу, іноді, і лише 4% школярів заперечують будь-яку допомогу з боку матері в разі некомфортної для них ситуації.

Матері зазвичай цікавляться усіма проблемами життя своїх дітей: з ким і де проводять час їхні діти після школи, чим вони займаються у свій вільний час, хто їхні друзі, як їхні діти витрачають свої кишенькові гроші тощо.

Наприклад, лише 1% опитаних школярів стверджували, що їхня мати не знає їхніх друзів. Решта респондентів, причому як хлопчиків, так і дівчаток, говорили, що їхня мати досить добре поінформована з цього питання: 68% опитаних учнів стверджували, що мати знає про їхніх друзів дуже багато, а 30% – що вона знає їх принаймні непогано. З дорослішанням дитини мати обізнана про друзів своєї дитини децю менше, однак цей показник продовжує залишатися досить високим.

Виховна позиція батька відрізняється від материнських поглядів на виховання дітей. У порівнянні з матерями, батьки більш відсторонені від виховного процесу власних дітей. Підтримка, яку вони надають у разі потреби своїй дитині, за характером відрізняється від материнської. Якщо підтримка дитини матір'ю скоріше є емоційною, ро-

зуміючою й люблячою, то підтримка з боку батька є передусім “не на словах, а справами”, тобто практичною і діловою. Емоційна підтримка зазвичай сприймається чоловіками як “сюсюкання”, “ставлення, як до малої дитини”, а таке ставлення суперечить уявленню більшості чоловіків про правильне виховання дітей.

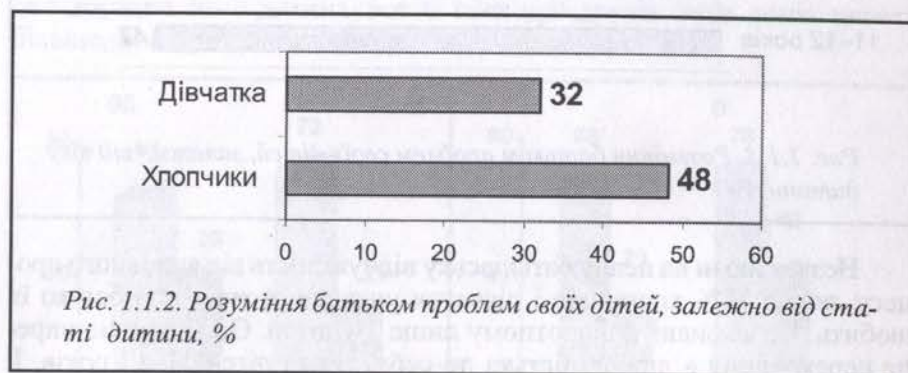
Кількість емоційної підтримки дитині з боку батька зменшується з віком дитини: наприклад, таку підтримку з боку батька відзначають 58% 11–12-річних дітей, 47% у віці 13–14 років і лише 36% у 15–17 років (див. рис. 1.1.1.).

Контроль за дитиною з боку батька також є меншим у порівнянні з контролем матері. З дорослішанням дитини він має тенденцію до зменшення. Наприклад, 11–12-річних дітей намагаються контролювати практично в усьому 44% батьків. У віці 13–14 років до цього вдаються 36% батьків. Дітей у 15–17 років контролюють лише 30% батьків. Тобто більшість батьків контролює своїх зростаючих дітей нерегулярно, час від часу або не контролює зовсім. Цілковиту відсутність батьківського контролю, наприклад, декларують 17% старшокласників. Власне, відсутність контролю з боку батька сама по собі мало що пояснює. Вона має місце як при високому, так і при низькому рівні взаєморозуміння між батьком і дитиною. Однак у першому випадку це є свідченням довіри до дитини, демократичного ставлення до неї, а в другому – про відчуженість батька від дитини, байдужість до її проблем, а можливо й проблем сім’ї загалом.

Загалом, дівчаткам батьки приділяють меншу увагу, ніж хлопчикам: те, що батько завжди надає необхідну допомогу, стверджують 52% опитаних хлопчиків і 43% дівчаток. Відповідно, ніколи не отри-

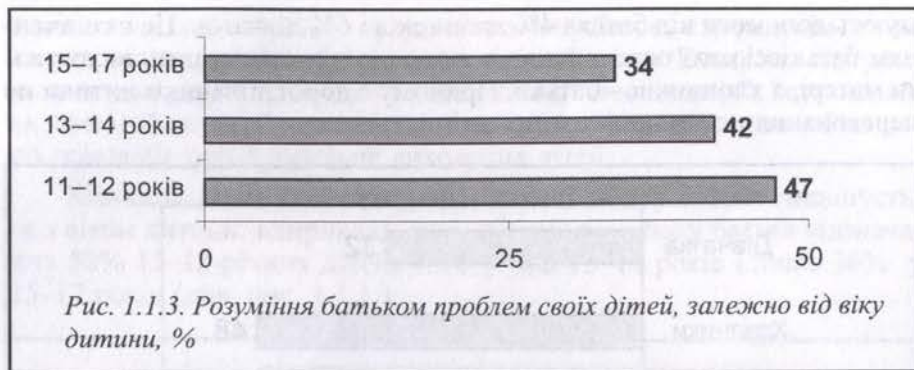
мують допомоги від батька 4% хлопчиків і 6% дівчаток. Це є свідченням батьківського переконання в тому, що дівчаток мають виховувати матері, а хлопчиків – батьки. Причому з дорослішанням дитини це переконання не зазнає істотних змін.

У тому, що батько завжди розуміє їхні проблеми і турботи, переконані 40% дітей. Приблизно така ж кількість – 40% – дітей гадає, що батько не завжди розуміє їхні проблеми. Нарешті, 7% дітей переконані, що батько ніколи не розуміє проблем, які хвилюють його дитину. Хлопчики переконані в батьківській турботі і батьківському розумінні їхніх проблем більше, ніж дівчатка. Зокрема, впевненість у тому, що батько завжди розуміє їхні проблеми, висловили 48% хлопчиків і 32% дівчаток (рис. 1.1.2.). Відповідно 9% дівчаток і лише 5% хлопчиків переконані в тому, що батько зовсім не розуміє їхніх проблем.

Велика частка дітей (44%) висловлює невпевненість у тому, що їхній батько завжди радий, коли дитина приймає самостійні рішення. Переконані в цьому 36% дітей, а впевнені у зворотному 10% опитаних. При цьому слід зазначити, що батьки міських школярів з цього приводу дещо більш поблажливі, ніж батьки сільських дітей. Очевидно, сучасний житель міста краще засвоїв таку реалію сьогодення, як необхідність бути ініціативним і підприємливим.

Сумніви в тому, що батько розуміє її проблеми, зростають з дорослішанням дитини. В 11–12 років у тому, що батько завжди розуміє проблеми своєї дитини, переконані 47% дітей. Згодом, у 13–14-річному віці, у цьому переконані 42% підлітків. У 15–17 років кількість переконаних у батьківському розумінні власних проблем зменшується до 34% (див. рис. 1.1.3.).

Незважаючи на певну батьківську відчуженість від виховного процесу, понад 78% хлопчиків і дівчаток упевнені в тому, що батько їх любить. Переконані у зворотному лише 1% дітей. Особливо поширене переконання в любові батька до себе серед дітей 11-12 років. І, власне, воно не є помилковим. Сумніви у батьківській любові небезпідставно зростають з дорослішанням дитини. Однак протягом усього періоду шкільного навчання кількість хлопчиків, які залишаються більш упевненими в любові батька, є дещо більшою, ніж дівчаток.

Майже кожний другий з опитаних школярів дотримується думки, що батько любить їх не завжди, а лише час від часу. Власне, така умовна любов батька, на відміну від безумовної любові матері, є досить характерною для західної культури загалом.

Певна частка дітей (13%) зазначають, що з тієї чи тієї причини не бачаться зі своїм батьком. У такому разі виховання, як правило, цілкомовито покладається на матір або інших близьких людей (1% респондентів зазначили, що не мають матері або з тієї чи тієї причини не бачаться з нею).

Рівень обізнаності матерів/батьків про життя своєї дитини:

- З ким дружить їхня дитина – 68 / 34%
- Як дитина витрачає свої гроші – 47 / 29%
- Де дитина буває після школи – 64 / 39%
- Що дитина робить у вільний час – 54 / 37%

Матері знають про друзів своїх дітей удвічі більше, ніж батьки, причому про друзів своїх дочок їм відомо дещо більше, ніж про друзів своїх синів, оскільки дівчатка в цьому питанні більш відверті. Батьки ж, навпаки, не особливо вдаються у питання, з ким спілкується і дружить його дитина, все ж таки про друзів своїх синів знають більше, ніж про подруг дочок.

Те, як діти розпоряджаються своїми кишеньковими грошима, з першого погляду, здається найменш контрольованою батьками сферою життя дитини. Згідно з отриманими даними опитування, практично кожна десята мати і кожний п'ятий батько нічого не знають про грошові витрати власних дітей.

Однак такий начебто відносно невисокий інтерес батьків до фінансової поведінки власних дітей пов'язаний не стільки з їхньою байдужістю чи свідомим ігноруванням, скільки з тим, що більшість школярів отримує на власні витрати відносно невеликі суми грошей, які, з погляду батьків, не потребують спеціального контролю. Тому в сім'ях з більшим матеріальним достатком цей контроль, особливо з боку матері, є, природно, вищим і більш послідовним.

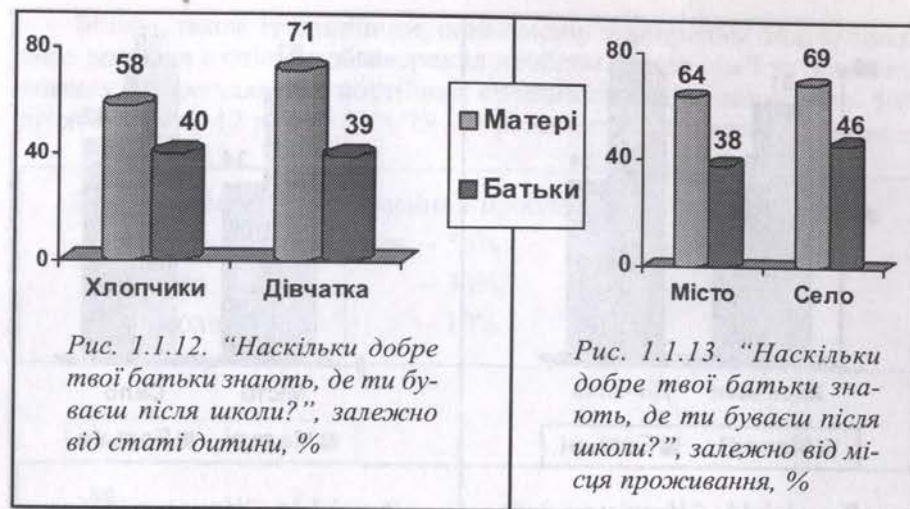
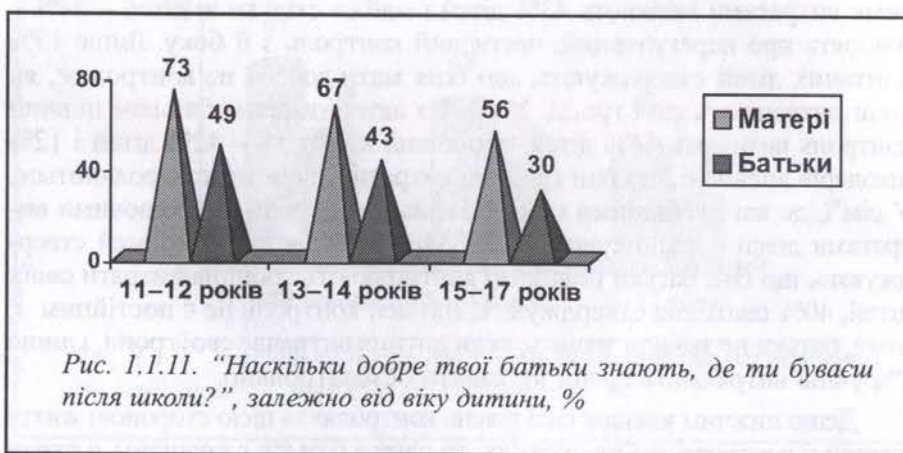
Стиль сімейного виховання мало позначається на цікавості батьків щодо того, як діти витрачають свої гроші. Наприклад, у сім'ї з авторитарною матір'ю регулярний і цілковитий контроль за своїми грошовими витратами визнають 43% дітей і майже стільки ж дітей – 44% – говорять про нерегулярний, частковий контроль з її боку. Лише 13% опитаних дітей стверджують, що їхня мати зовсім не контролює, як вони витрачають свої гроші. У сім'ї з авторитарним батьком повний контроль визнають 41% дітей, частковий контроль – 42% дітей і 12% школярів впевнені, що їхні грошові витрати зовсім не контролюються. У сім'ї, де авторитарними є обидва батьків, контроль за грошовими витратами дітей є дещо суворішим: 53% школярів з таких сімей стверджують, що їхні батьки повністю контролюють грошові витрати своїх дітей, 40% школярів стверджують, що цей контроль не є постійним і, отже, батьки не завжди знають, куди дитина витрачає свої гроші, і лише 7% учнів витрачають гроші цілковито безконтрольно.

Дещо нижчим виявляється рівень контролю за цією стороною життя дитини у неповних сім'ях, у сім'ях, де один з батьків є нерідним, а також

у сім'ях, де дитину виховують інші люди. Особливою може вважатися ситуація в сім'ях, де рівень взаєморозуміння є низьким: у таких сім'ях лише 25% дітей відчувають контроль за власними грошовими витратами. Більше половини дітей (52%) переконані, що дорослі знають про їхні грошові витрати небагато. Фінансові ж витрати практично кожної п'ятої дитини ніяк не контролюються дорослими і є цілком самостійними.

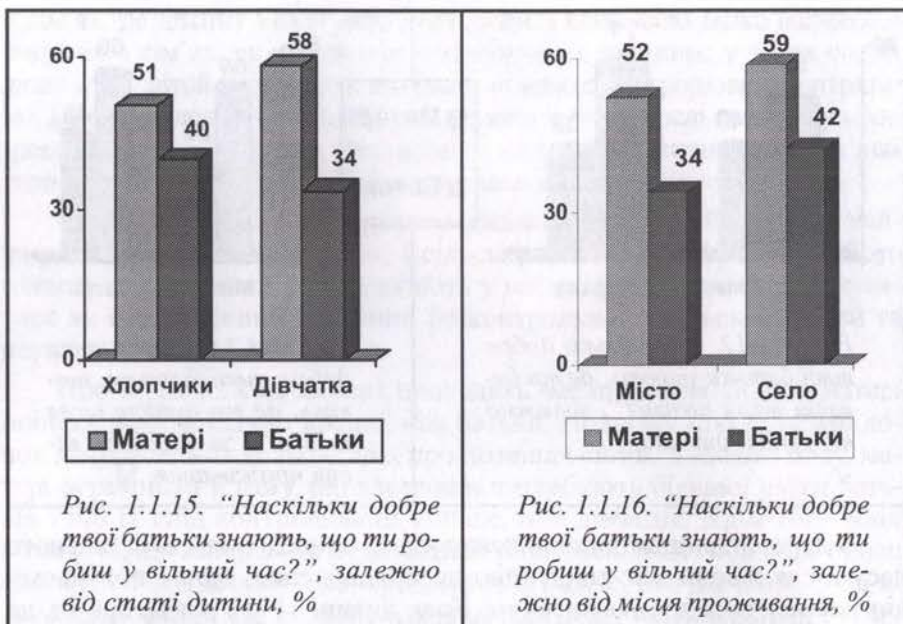
У сільській місцевості розпорядження сімейним бюджетом частіше є пріоритетом жінок, і сільські чоловіки контролюють його менше, ніж чоловіки, що мешкають у місті. Це не може кваліфікуватися як безсумнівний показник безконтрольності сільських дітей та неуваги до них з боку батька.

Про те, як і з ким дитина проводить час після школи, їхні матері поінформовані значно краще, ніж батьки. Причому про дозвілля дочок матері знають більше, ніж про дозвілля синів. З іншого боку, матері переконані в тому, що хлопчики потребують більшої уваги батьків і що їх слід контролювати більше, ніж дівчаток. Крім того вони визнають, що матерям це не завжди під силу, оскільки хлопчики більш самостійні і незалежні і контролювати їх важче, ніж дівчаток. У зв'язку із цим матері час від часу намагаються делегувати виховні, у тому числі й контролюючі функції по відношенню до синів їхнім батькам. Батьки ж перебирають на себе ці обов'язки досить обмежено, однак при цьому вони виявляють до своїх синів дещо більшу цікавість і увагу, ніж до дочок. Батьки краще, ніж матері, знають, з ким спілкуються і дружать їхні сини, де і як вони проводять час після школи, як вони витрачають свої гроші тощо.

З дорослішанням дитини контроль за проведенням нею вільного часу після школи має тенденцію до послаблення, однак при цьому він залишається досить високим. Коли дитині 11–12 років, про те, де вона буває вечорами, добре знають 58% і не знають про це нічого 10% батьків (обох). У 13–14-річному віці кількість добре поінформованих батьків зменшується до 50%, а кількість тих, хто нічого не знає про вечірне дозвілля власних дітей, збільшується до 13%. Коли дитині 15–17 років, кількість поінформованих батьків ще зменшується і становить 32% від загалу, а кількість тих, хто нічого не знає про місце перебування власної дитини у вечірній час, зростає до 18%.

Сільські батьки характеризуються меншою авторитарністю і більшою довірою до власних дітей. Вони, як правило, більше поінформовані про особливості занять і місця перебування своїх дітей після школи, ніж жителі міста. Однак при цьому сільські батьки менш схильні опікуватися особистими проблемами своїх дітей.

Сімейне дозвілля. Найбільш традиційним і поширеним видом проведення часу в колі сім'ї є спільний перегляд телевізійних програм. Це відзначають 88% дітей 11–12 років, 87% 13–14-річних дітей та 83% дітей 15–17 років.

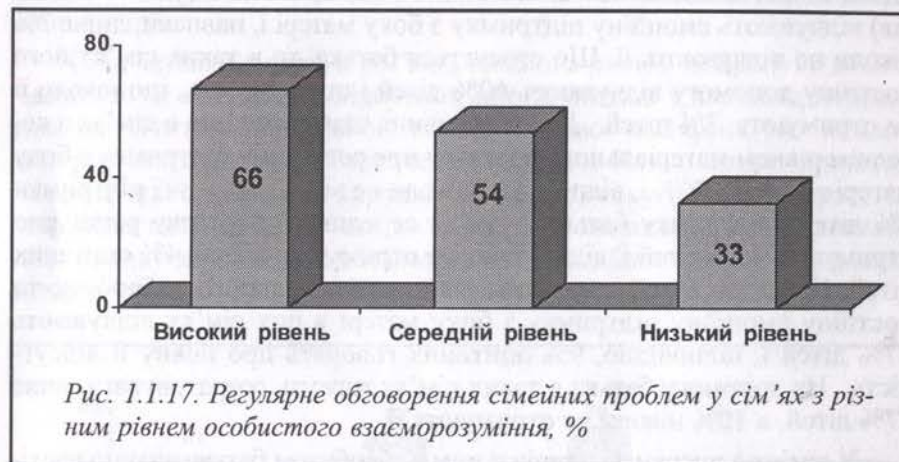
Спільний перегляд телепередач практикується у переважній більшості сімей:

- часто, майже щодня – 86%;
- рідко – 13%;
- ніколи – 2%.

Іншим, також традиційним, однак менш поширеним видом сімейного дозвілля є спільне обговорення проблем членів сім'ї та обмін новинами. Як регулярний, постійний сімейний захід це зазначають 56% дітей віком 11–12 років, 58% 13–14-річних та 54% віком 15–17 років.

Спільне обговорення сімейних проблем і новин відбувається:

- часто, майже щодня – 56%;
- рідко – 34%;
- ніколи – 10%.

Частота спільного обговорення проблем істотно залежить від рівня особистого взаєморозуміння в сім'ї. У сім'ях з високим рівнем взаєморозуміння часте спільне обговорення проблем відзначають 66% дітей, у сім'ях із середнім рівнем – 54%, а в сім'ях, де взаєморозуміння низьке – 33% дітей. Причому 19% дітей із сімей, де взаєморозуміння низьке, говорять про те, що вони взагалі ніколи не обговорюють будь-яких проблем у колі сім'ї, а 38% – що обговорюють їх украй нечасто.

1.2. Взаємозв'язок матеріального добробуту зі стилем виховання та складом сім'ї

Матеріальний добробут сім'ї досить відчутно позначається на характері стосунків батьків з дітьми, на стилі сімейного виховання загалом. Батьки в сім'ях з високим рівнем матеріального достатку загалом є більш уважними до своїх дітей. Вони дають дітям більшу свободу вибору улюблених занять і найчастіше сприймаються дітьми як такі, що добре розуміють їхні проблеми і завжди готові прийти на допомогу. Чим вищим є добробут сім'ї, тим більше батьки зацікавлені у проблемах навчання, спілкування, фінансової поведінки та дозвілля своїх дітей.

У сім'ях з високим рівнем матеріального добробуту діти почуватися більш захищеними. В таких сім'ях діти частіше (у 77% випадків) відчують емоційну підтримку з боку матері і, навпаки, лише 2% ніколи не відчують її. Що стосується батька, то в таких сім'ях його постійну допомогу відчують 60% дітей і стверджують, що ніколи її не отримують, 3% дітей. Для порівняння зазначимо, що в сім'ях з середнім рівнем матеріального достатку про регулярну підтримку з боку матері говорять 70% і, відповідно, ніколи не відчують цієї підтримки 5% дітей. Підтримку батька в сім'ях середнього достатку регулярно отримують 45% дітей і, відповідно, не отримують ніколи 4% опитаних дітей. Що ж до сімей з низьким рівнем матеріального добробуту, то постійну емоційну підтримку з боку матері в цих сім'ях відчують 57% дітей і, відповідно, 9% опитаних говорять про повну її відсутність. На допомогу батька в таких сім'ях можуть розраховувати лише 27% дітей, а 10% ніколи не отримують її.

У сім'ях з високим матеріальним добробутом батько значно частіше (47%) знаходить час для спілкування з дитиною з приводу окремих її неправильних учинків, ніж це відбувається в сім'ях низького рівня добробуту (31%). У таких сім'ях діти мають значно більше підстав вірити у батьківську любов: 86% дітей із сімей високого рівня добробуту переконані в тому, що батько їх любить. Що ж до сімей з низьким матеріальним достатком, то про це говорять 61% дітей. Крім того, в матеріально забезпечених сім'ях батьки більше заохочують дітей до прийняття самостійних рішень. Наприклад, у сім'ях з високим рівнем достатку 40% батьків позитивно оцінюють самостійні дитячі рішення, у сім'ях із середнім рівнем достатку – 35%, а в сім'ях з низьким рівнем матеріального достатку – 29% батьків.

Однак, начебто всупереч сказаному вище, матері і батьки у матеріально забезпечених сім'ях, у порівнянні з батьками сімей низького рівня добробуту, схильні більш строго виховувати своїх дітей і менш схильні ігнорувати неправильні їх учинки. Наприклад, у малозабезпечених сім'ях до покарань практично завжди вдаються 37% матерів і 37% батьків, а в сім'ях високого матеріального достатку – 41% матерів і 35% батьків. Інший приклад: якщо у сім'ях з низьким добробутом на неправильну поведінку своїх дітей практично не звертають уваги 28% матерів і батьків, то у сім'ях з високим матеріальним становищем аналогічно поводить 27% матерів та 21% батьків. Причому у високозабезпечених сім'ях найбільшим (7%) у порівнянні з іншими є відсоток батьків, які карають дитину одразу ж після провини, не даючи будь-яких роз'яснень із цього приводу. Можливо, це пов'язано з більш високим рівнем батьківської відповідальності за виховання дітей.

Слід зауважити, що в сім'ях з високим рівнем добробуту досить часто (24%) батько або відсутній, або ж дитина з якоїсь причини з ним не бачиться. Це певною мірою пояснює той факт, що загалом матері в матеріально забезпечених сім'ях є більш авторитарними і частіше вдаються до покарань. Очевидно, таку виховну стратегію диктує їм покладена на них подвійна відповідальність за виховання дитини, яку вони відчують через неучасть батька дитини у виховному процесі.

Рис. 1.2.1. Поінформованість батьків про друзів своєї дитини, залежно від рівня матеріального добробуту, %

1.3. Допомога батьків у навчанні

Батьки виявляють високу готовність допомагати своїм дітям у навчанні. Практично 9 батьків з 10 готові виконувати з дітьми уроки, роз'яснювати шкільний матеріал, якщо дитина не засвоїла його під час уроків, тощо. Залежно від рівня сімейного добробуту рівень допомоги істотно різниться, хоч і залишається при цьому досить високим. У сім'ях з високим рівнем добробуту на допомогу дітям у разі виникнення труднощів зі шкільним навчанням завжди готові прийти 92% батьків. У сім'ях з низьким рівнем матеріального добробуту таку допомогу готові надати 74% батьків. Це ж стосується і сімей з неординарним рівнем особистого взаєморозуміння. Коли цей рівень є високим, то дитина значно частіше (95%) отримує підтримку дорослих у разі утруднень, що виникають в неї під час навчання, і лише 2% не погоджуються з цим. Коли ж рівень взаєморозуміння є низьким, то регулярна підтримка надається дитині у 62% випадків, сумніви в її можливості висловлюють 24% дітей, а 14% дітей з цих сімей взагалі заперечують таку можливість.

У сім'ях з високим рівнем матеріального добробуту готовність батьків допомагати у виконанні домашніх завдань відчувають 78% дітей і лише 9% дітей заперечують можливість батьківської допомоги. У сім'ях із середнім рівнем добробуту про те, що батьки готові їм допомагати, говорять 68% дітей, і, відповідно, 14% дітей заперечують можливість отримати допомогу батьків. А в сім'ях, де рівень добробуту низький, лише 50% дітей мають можливість отримувати необхідну допомогу батьків при виконанні домашніх завдань і, відповідно, 25% дітей, що її потребують, такої допомоги не отримують.

Дефіцит батьківської допомоги дитині особливо відчувається в разі, коли рівень особистого взаєморозуміння в сім'ї є низьким. У таких сім'ях позбавленими батьківської уваги і допомоги при виконанні домашніх завдань почуваються 32% дітей, отримують її нерегулярно, час від часу 28% дітей і можуть на неї розраховувати лише 40% дітей, що виховуються за такої сімейної ситуації. Навпаки, коли рівень особистого взаєморозуміння є високим, то ці показники становлять: 81% (можливість постійно отримувати батьківську допомогу), 12% (можливість нерегулярної допомоги з боку батьків) та 7% (неможливість отримувати допомогу батьків).

Батьки завжди готові допомогти дитині зробити домашнє завдання – так думають 69% дітей (72% хлопчиків і 66% дівчаток). З дорослі-

Рис. 1.2.2. Поінформованість батьків про те, де дитина буває після школи, залежно від рівня матеріального добробуту, %

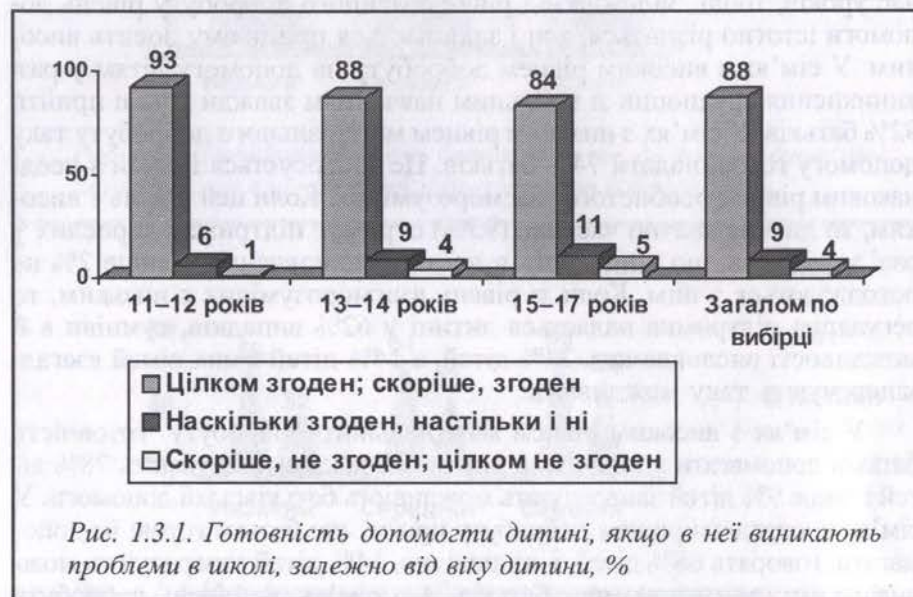

Рис. 1.2.3. Поінформованість батьків про те, де дитина буває увечері, залежно від рівня матеріального добробуту, %

Рис. 1.2.4. Поінформованість батьків про те, що дитина робить у вільний час, залежно від рівня матеріального добробуту, %

шанням дитини ця готовність дещо зменшується: якщо в 11–12-річному віці батьківську готовність допомагати в цьому відчувають 84% дітей, то у 13–14-річному ця цифра становить 73%, у 15–17 років – 55%. 21% старшокласників заперечують цю готовність, а 24% висловлюють сумніви з цього приводу.

Батьки виявляють також високу готовність прийти до школи і поговорити з учителями, якщо цього потребують інтереси дитини. Переконавання в цьому висловили 76% учнів, з деяким сумнівом – 14% і не погодилися з цим 11% дітей. Найбільше (81%) переконані в тому, що в разі потреби їхні батьки завжди готові з'ясувати питання з учителями, діти з високозабезпечених сімей. Переконалих у подібному дітей із малозабезпечених сімей менше – 64%. Ще менше переконані в цьому діти із сімей, для яких характерний низький рівень особистого взаєморозуміння, – 56%. І, навпаки, найбільш упевнені в цьому діти, які виховуються в сім'ях, де рівень взаєморозуміння кваліфікується як високий, – 84%.

Батьки завжди цікавляться, як ідуть справи дітей у школі, і заохочують добре вчитися. Це стверджують понад 90% дітей і лише близько 6% учнів не впевнені в цьому. Заперечують будь-які заохочення з боку батьків чи їхній інтерес до шкільних справ лише 2–3% учнів.

2. СПІЛКУВАННЯ З ОДНОЛІТКАМИ І ДРУЗЬЯМИ ЯК СПОСІБ САМОВИРАЖЕННЯ

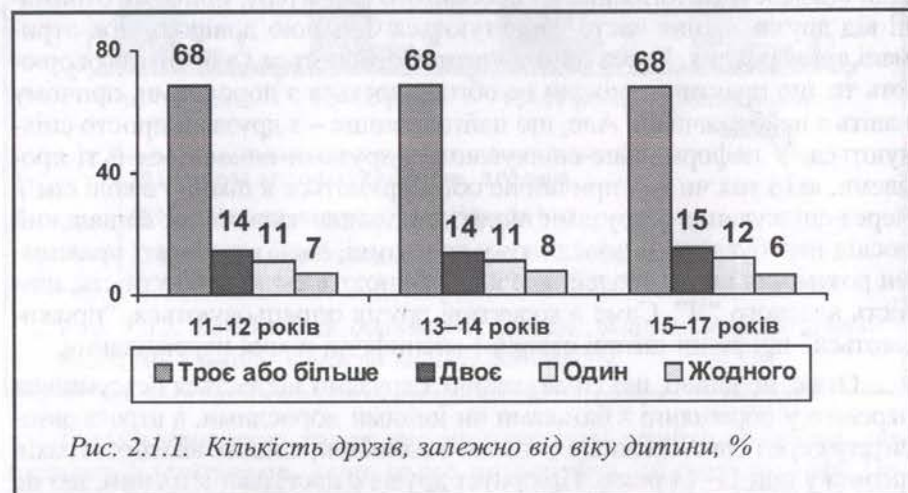
2.1. Залежність емоційного стану підлітків від стосунків у групі

Друзі відіграють у житті підлітків особливу роль, і характер стосунків з ними також становлять важливий чинник, який дає дитині змогу почуватися щасливою людиною. Друзі є головним джерелом важливої, життєво необхідної інформації, з якого отримуються найважливіші відомості світоглядного і особистого характеру, причому отримані від друзів знання часто користуються більшою довірою, ніж отримані від дорослих. Через друзів уперше дізнаються і з ними обговорюють те, що практично ніколи не обговорюється з дорослими, причому навіть з найближчими. Але, що найголовніше – з друзями просто спілкуються. У неформальне спілкування з друзями виносяться й ті проблеми, які з тих чи тих причин не обговорюються в школі і в колі сім'ї. Через спілкування з друзями підлітки не лише засвоюють соціальний досвід перебування й поведінки у колективі, знайомляться з правилами розуміння інших людей, але й осмислюють свою суб'єктність, цінність власного "Я". Саме в колективі друзів опрацьовуються, "проживаються" природні дитячі страхи і специфічні вікові переживання.

Отже, не дивно, що спілкуванню з друзями віддається безсумнівна перевага у порівнянні з батьками чи іншими дорослими, а втрата авторитету серед однокласників є одним з найпоширеніших вікових страхів дитини у віці 11–14 років. Пріоритет друзів є настільки істотним, що це спричинило розмови про "знецінення дорослих" у житті підлітків. Однак, у класичних підручниках з вікової і дитячої психології досить детально описано, що спілкування з дорослими та їхній авторитет для дитини найбільш значимим є в дошкільному і молодшому віці, а в підлітковому віці він природно поступається авторитетові однолітків, друзів. Згідно з визнаними теоріями розвитку дитини, в тому числі й з теорією провідних видів діяльності Д. Б. Ельконіна, спілкування з друзями в підлітковому віці є природною і необхідною діяльністю підлітка. З дорослішанням дитини і за умов нормальних сімейних стосунків як обов'язкового чинника приблизно до 15–16 років дитина починає помалу "повертатися обличчям" до своєї родини і до значимих для неї дорослих. Таким чином, йдеться не про знецінення дорослих, а про те, що на певний час вони цілком мудро поступаються своїм пріоритетом на користь однолітків дитини.

Отже, наявність не одного-двох, а більшої кількості друзів, є дуже важливою для переважної більшості як хлопчиків, так і дівчаток шкільного віку і досить типовою для підліткового віку ситуацією. Це начебто свідчить про те, що діти цього віку є істотами значно більш колективними, ніж індивідуалістичними. Однак ці характеристики становлять, як відомо, основне психологічне протиріччя даного віку: з одного боку, це вік соціалізації, вкорінення у світ людської культури, а з іншого – це вік індивідуалізації, відкриття й утвердження свого внутрішнього, особливого, індивідуального світу, свого неповторного “Я”.

Кількість друзів своєї статі і в дівчаток, і в хлопчиків перевищує кількість друзів іншої статі. З віком цей розрив зменшується.

З дорослішанням дитини міжособистісні стосунки набувають іншої цінності, стають більш осмисленими і вибірковими, тому коло друзів природно звужується. Більш яскраво цей процес виражений у дівчаток, а хлопці залишають коло друзів більш широким.

2.2. Належність до групи та спільне перебування у групі як фактор зміцнення групових стосунків

Виходячи за межі світу, окресленого дорослими, – батьками, вчителями та іншими, дитина потрапляє на густонаселену територію підліткових і молодіжних угруповань та груп. Отже, можна сказати,

що, з одного боку, несвобода дитини від сім'ї і школи органічно переходить у несвободу від неформальних підліткових і молодіжних об'єднань. З іншого боку, належність до певної групи, можливості входження до її складу і виходу з неї, особливості перебування в групі і отриманий там статус є вкрай важливими обставинами в житті підлітка. В умовах референтної групи дитина виявляє важливі вікові потреби у самовираженні та визнанні з боку інших. Кожна дитина прагне здобути у значимій для неї, референтній групі місце, яке б її задовольнило. Саме на отриманому в результаті перебування в групі досвіді вибудовується уявлення дитини про власне “Я”, формується сексуальна поведінка, засновується основна стратегія подальшого її дорослого життя. На жаль, не всі дорослі розуміють важливість цього вікового періоду в житті дитини. Точніше сказати, *дорослі знають, але не усвідомлюють його значення*. Як свідчить педагогічно-виховна і просто життєвська практика, навіть коли абсолютна більшість батьків вважає за необхідне знати і зрештою, як свідчать численні дослідження, досить багато знає про друзів своїх дітей, то це знання найчастіше використовується не для того, щоб краще зрозуміти дитину, а єдино з метою контролю над її життям. Отже, у пункті “спілкування з друзями”, незважаючи на високу поінформованість батьків стосовно друзів своїх дітей, шляхи батьків і дітей досить часто не перетинаються.

Тим часом не завжди вдячний, але міцно “прив'язаний” (у найширшому і найбагатоаспектнішому розумінні цього слова) до батьків підліток так чи інакше засвоює правила соціального життя і вчиться жити серед людей. Чим молодший підліток, тим легше він знаходить свою групу і тим легше йому дається входження до її складу. Неначе саме життя сприяє йому в цьому: пропонує альтернативні варіанти, дає право на помилки і можливість почати спочатку. Тому і входження, і вихід з групи якщо і є для більшості підлітків проблемою, то принаймні ця проблема ними розв'язується досить успішно. При цьому дівчатка, як більш різнобічніші й адаптивніші за хлопчиків, здатні впоратися з нею легше, ніж хлопчики.

Підліткові і молодіжні угруповання є, як правило, добре організованими і вимагають не лише поваги до існуючих у даній групі правил та ретельного їх дотримання, але й цілковитої відданості та гордості за неї. Для членів групи дуже важливо, щоб представники інших, “чужих” груп ставилися до неї з повагою. Усвідомлення того, що, якщо поважають групу, до якої ти належиш, – значить поважать і тебе, є одним з необхідних етапів формування самооцінки.

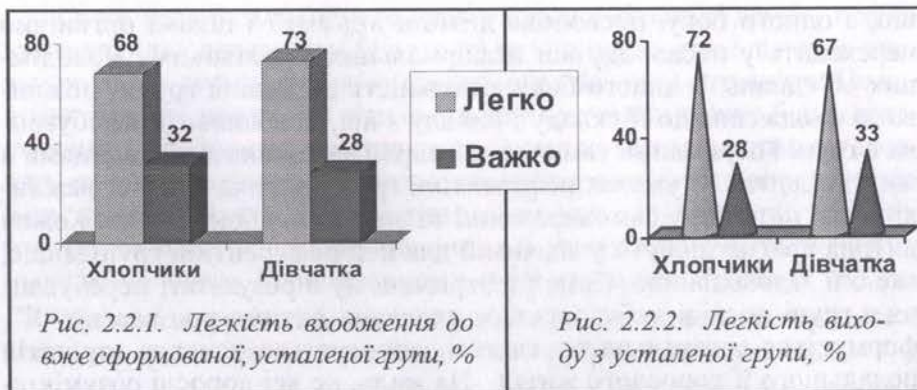

Рис. 2.2.1. Легкість входження до вже сформованої, усталеної групи, %

Рис. 2.2.2. Легкість виходу з усталеної групи, %

З дорослішанням і, відповідно, з набуттям життєвого досвіду дитина ставиться до цього завдання більш серйозно, вважає його більш складним і розцінює ймовірність примкнути до вже сформованої групи як менш можливу.

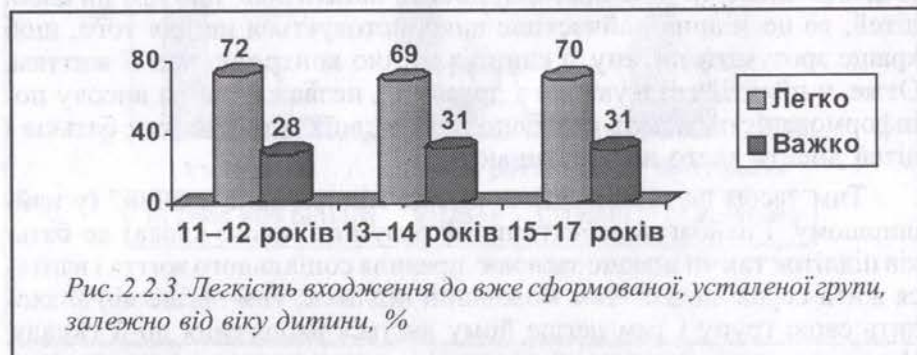

Рис. 2.2.3. Легкість входження до вже сформованої, усталеної групи, залежно від віку дитини, %

Можливість виходу з групи також не становить труднощів для більшості підлітків. Найбільше, причому цілком природне, занепокоєння вихід з групи викликає в дітей віком 11-12 років. У цьому віці страх втратити "свою" групу, страх бути відторгненим виражений найсильніше. Майже кожна третя дитина цього віку вважає, що вийти зі складу групи важко або й дуже важко. Можливо, певну роль у цьому відіграє так званий феномен "першої любові": перша група – це перший досвід перебування в колективі, перші прив'язаності, перші перемоги і поразки тощо. З дорослішанням дитини належність до групи поступово втрачає пріоритетне значення і проблема виходу з групи видається менш складною: дитина менше потребує оцінок і підтримки групи і значно більше апелює до власного внутрішнього світу, власної індивідуальності.

Рис. 2.2.4. Легкість виходу з усталеної групи, залежно від віку дитини, %

Цілком природно, що найбільш травматичним вихід з групи сприймається сільськими дітьми, адже вибір нових груп для них є значно більш обмеженим: про складність виходу зі складу своєї групи говорять 32% сільських дітей.

Досить часто члени групи готові триматися разом, навіть якщо дії групи є протизаконними. Однак все ж таки для більшості з них дуже важливо, чи ставляться інші з повагою до їхньої групи, і вони переконані, що це саме так.

Рис. 2.2.5. Чи ставляться до твоєї групи з повагою?, залежно від статі дитини, %

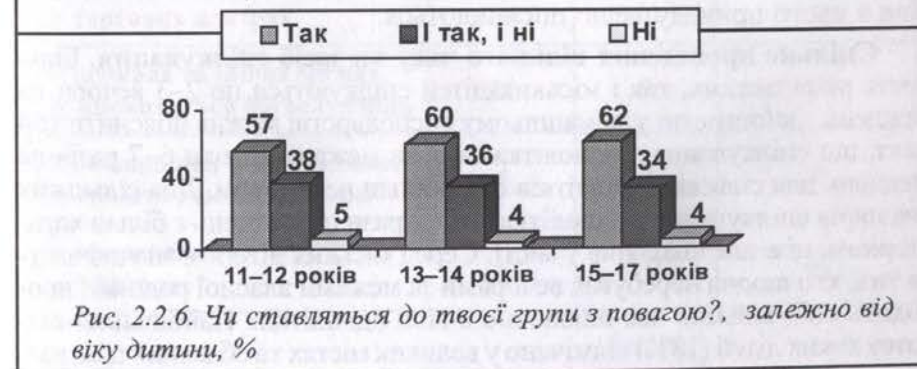
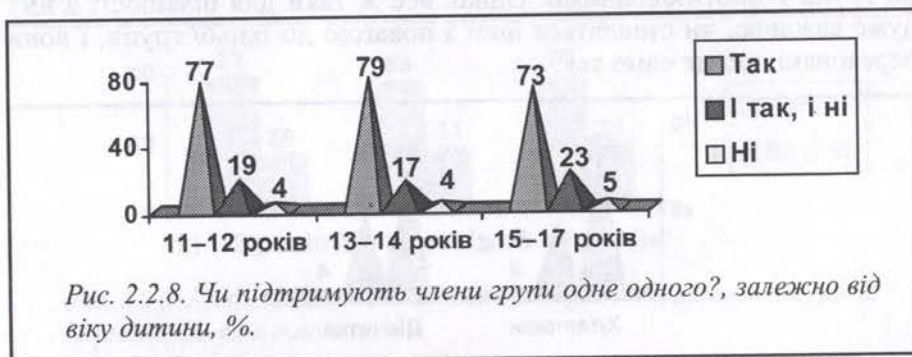

Рис. 2.2.6. Чи ставляться до твоєї групи з повагою?, залежно від віку дитини, %

Хлопчики вдвічі частіше, ніж дівчатка, схильні вважати, що члени групи здатні не підтримати друзів у скрутний момент.

З віком імовірність групової підтримки оцінюється нижче, а сумніви з цього приводу дещо посилюються.

Спільне проведення вільного часу як засіб спілкування. Більшість як сільських, так і міських дітей спілкуються по 2-3 вечори на тиждень. Зайнятістю у домашньому господарстві можна пояснити той факт, що спілкування з однолітками поза межами школи 6-7 разів на тиждень для сільських підлітків є найбільш нетиповим. Для сільських школярів спілкування з однолітками 1-2 рази на тиждень є більш характерним, ніж для школярів у місті. Серед міських дітей є значна частка тих, хто щодня перебуває вечорами за межами власної родини і проводить свій вільний час виключно в колі однолітків. Найбільший відсоток таких дітей (18%) відмічено у великих містах та обласних центрах.

Як найчастіше проводять підлітки вільний час с друзями, показано в таблиці 2.2.1. Дівчатка частіше зазначали перебування вдома або в гостях та в танцювальних клубах. А для хлопців більш характерним є проведення вільного часу у спортивних клубах та на спортивних майданчиках, у більйардних та інших місцях, де грають у настільні ігри.

Таблиця 2.2.1

Питома вага відповідей на запитання
“Наскільки часто ви проводите час разом у таких місцях?“, %

	6-й КЛАС	8-й КЛАС	10-й КЛАС, І КУРС
Дома (в тебе або в гостях)	42	37	44
На вулиці, у парку, на автобусній зупинці, в інших громадських місцях	30	40	48
На дискотеках, у барах	7	23	40
У спортивних центрах, на спортивних майданчиках, у спортивних залах	27	29	19
У танцювальних клубах	8	17	27
У кафе	7	10	17
На вечірках	10	18	28
У торгових центрах	9	10	9
У церквах та інших місцях, де проводиться богослужіння	13	9	6
У більйардних, інших місцях, де грають у настільні ігри	6	7	9
У молодіжних клубах та центрах	5	10	14

Рис. 2.2.9. Спілкування по телефону, залежно від статі, %

Спілкування по телефону не належить до пріоритетних занять. Особливо мало вдаються до такого виду спілкування підлітки, які живуть у селі, — 58% з них взагалі не користуються телефоном.

Щодня вдаються до цього виду спілкування:

- підлітки, що мешкають в обласних центрах — 30%;
- підлітки, що мешкають в інших містах — 28%;
- підлітки, що мешкають в СМТ — 20%;
- підлітки, що живуть у селі — 14%.

2.3. Друзі та їхні батьки

Запитання стосовно того, які стосунки мають друзі дитини зі своїми батьками, у кожного п'ятого школяра викликає певне утруднення, пов'язане передусім з особистим розумінням кожного про те, що таке "нормальні взаємини" з батьками, а також не особливою актуальністю цього питання. Крім того, відповідаючи на це запитання, кожний певною мірою проектує на стосунки друзів з їхніми батьками стосунки з власними батьками у колі своєї сім'ї.

Рис. 2.3.1. Розподіл відповідей на запитання "Скільки твоїх друзів мають нормальні взаємини з батьками?", залежно від статі, %

Чим старша дитина, тим складнішими стають її уявлення про світ навколо і про дорослих, що її оточують. Спостерігаючи стосунки своїх друзів з їхніми батьками, вона починає розуміти, що все не так просто, як задається на перший погляд. Найбільша полярність думок і безапеляційність суджень з цього приводу характерна для 11-12-річних дітей. З дорослішанням і, відповідно, з удосконаленням механізму рефлексії зростає неоднозначність оцінок, сумніви, а отже й збільшується кількість дітей, переконаних у тому, що ніхто з їхніх друзів не має нормальних стосунків з батьками.

Рис. 2.3.2. Розподіл відповідей на запитання "Скільки твоїх друзів мають нормальні взаємини з батьками?", залежно від віку, %

3. ШКІЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

Хоча пріоритет сім'ї у вихованні дітей є безсумнівним, однак школа створює певний ситуаційний фон, який може бути як сприятливим, так і ні. Становище дитини в школі, взаємини з учителями і однокласниками вносять свій внесок у самопочуття дитини. Практичним психологам досить часто доводиться мати справу з найрізноманітнішими шкільними страхами дитини, пов'язаними з труднощами засвоєння шкільного матеріалу, непорозуміннями з учителями, неприйняттям дитини класним колективом тощо.

3.1. Взаємини з однокласниками

Комфортне самопочуття більшості опитаних учнів у школі ґрунтується на кількох речах, чи не найголовнішою з яких є упевненість в тому, що вони мають у класі гарних друзів і можуть розраховувати на допомогу однокласників у разі, коли це буде необхідно.

Рис. 3.1.1. Розподіл думок щодо твердження "Коли хто-небудь у класі почувається погано, інші обов'язково допоможуть йому", залежно від статі, %

Рис. 3.1.2. Розподіл думок щодо твердження "Коли хто-небудь у класі почувається погано, інші обов'язково допоможуть йому", залежно від віку, %

Зважаючи на особливості віку, цілком природно, що найбільшою довірою не лише до однокласників, а й до навколишнього світу загалом відзначаються молодші підлітки: понад 77% з них вірять у готовність однокласників завжди прийти на допомогу. Однак, доводиться з сумом констатувати, що кілька років подальшого навчання в школі виявляється досить, щоб ця довіра знизилася майже у півтора рази і щоб майже вдвічі зросли невпевненість і сумніви в цьому.

Оскільки специфіка життя в селі робить людей та приватне їх життя більш відкритим, то, відповідно, учні сільських шкіл, у порівнянні з міськими школярами, є більш упевненими у своєму класному колективі: розраховують на дружню допомогу однокласників 72% сільських учнів і 63% школярів, що мешкають у місті. Невпевненість у допомозі однокласників висловили 17% міських і 13% сільських учнів.

3.2. Взаємини з учителями

Один з важливих чинників комфортного самопочуття дитини в школі – характер стосунків з учителями, розуміння вчителями основних вікових потреб дитини та врахування в учбовому процесі індивідуальних її особливостей. Переважна більшість сучасних дітей люблять і бажають вчитися, більшість із них вступає до школи з цілковито сформованою готовністю до навчання. Однак, сучасна школа не завжди здатна створити умови для індивідуального розвитку дитини,

а вчителі досить часто припускаються відомої помилки. Вони надмірно переоцінюють цей бік життєдіяльності дитини і практично не зважають на значимість для дитини інших, крім навчання, видів діяльності. Вчителі ігнорують вікові особливості та інтереси дітей, через що можливе виникнення конфліктів. А оскільки особисті прив'язаності дітей в школі, як правило, не йдуть в рахунок, то спілкування з друзями виносяться поза межі школи. Це, природно, зменшує виховні можливості школи, обмежує її лише колом суто учбових завдань.

Рис. 3.2.1. Ставлення опитаних до твердження "У нашій школі учні беруть участь у встановленні правил", залежно від віку, %

Значні відмінності в поглядах на причетність до встановлення шкільних правил спостерігаються між міськими і сільськими учнями: у цій причетності переконані 53% сільських учнів і лише 35% міських. Відповідно, незгоду із цим висловили 36% міських школярів і лише 25% сільських. Загалом в учнівській причетності до встановлення правил шкільного життя найбільше переконані діти віком 11–12 років (55%) і найменше – учні старших класів (35%).

Більшість дітей – 63% хлопчиків та 58% дівчаток – говорять про те, що в школі, де вони навчаються, діють розумні і справедливі правила. Не вважають шкільні правила справедливими 17% хлопчиків та 18% дівчаток. Натомість 40% хлопчиків та 31% дівчаток вважають, що в школі існує надто багато різних строгостей. Близько 20–25% учнів не змогли визначити міру справедливості шкільних правил та строгостей, що існують в їхній школі.

Рис. 3.2.2. Ставлення підлітків до шкільних строгостей, залежно від віку, %

Сільські школярі зважають на шкільні строгості трохи менше, ніж міські, що можна пояснити більш високим, у порівнянні з містом, статусом школи і шкільного вчителя на селі, більшою повагою і довірою жителів села до школи як державної інституції, рішення якої не підлягають оскарженню.

3.3. Оцінка шкільного життя

Більшість підлітків почуваються в школі цілком комфортно і стверджують, що школа, де вони навчаються, цілком їм подобається. Задоволення шкільним життям складається з того, наскільки дитині подобається школа, в якій вона навчається, чи подобаються їй вчителі та однокласники і чи комфортно їй бути поруч з ними, чи не ображають її в школі, чи влаштовують її шкільні правила і чи ці правила не надмірно суворі тощо.

Загалом комфортне самопочуття дитини в школі визначається такими показниками:

- мене сприймають таким, який я є – 80%;
- мені подобаються шкільні заходи – 65%;
- школа мені подобається – 61%;
- учням нашого класу подобається бути разом – 57%;
- у нашому класі багато добрих і турботливих учнів – 54%.

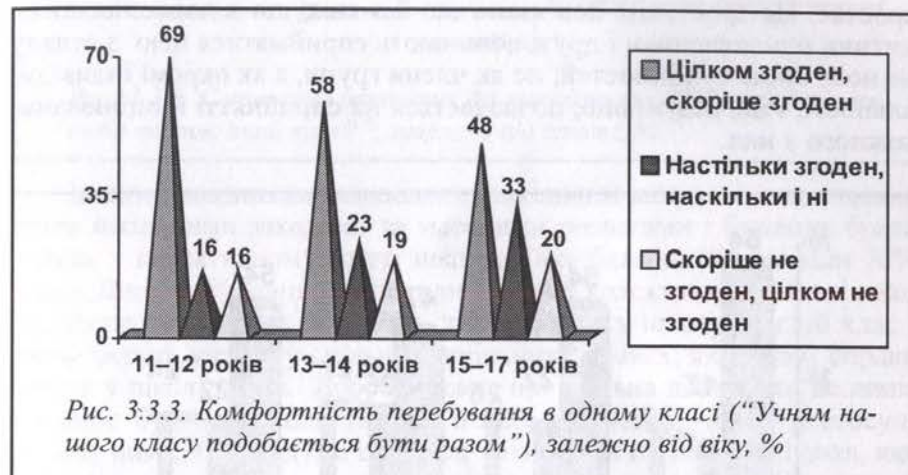

Дівчатка задоволені шкільним життям більше і почуваються у школі комфортніше, ніж хлопчики: школа подобається 56% хлопчиків і 67% дівчаток. Очевидно, що дівчатка краще соціалізовані й адаптовані до соціального, зокрема до шкільного, життя і навчання є для них більш прийнятним видом діяльності.

Натомість хлопчикам більше, в порівнянні з дівчатками, подобається бути разом з однокласниками, навчатися разом з іншими учнями свого класу: це стверджують 63% хлопчиків і 50% дівчаток. Очевидно, що цінність перебування в школі для дівчаток має неоднакове підґрунтя: для дівчаток вона полягає власне у процесі навчання, а для хлопчиків – у можливості спілкуватися з однокласниками.

Цінність спільного перебування в межах класу вищою є в учнів, що навчаються у сільській школі: 62% сільських учнів визнають, що їм подобається бути разом зі своїми однокласниками, у той час як серед міських учнів це визнають 53% опитаних. Ці показники має тенденцію істотно змінюватися з віком дітей: найвищими вони є в 11–12-річному віці (69%). Далі вони стабільно зменшуються і в 13–14 років становлять 58%, а згодом, у 15–17 років, становлять лише 48%.

Найбільш комфортно почуваються в школі і найбільш позитивно ставляться до неї молодші підлітки (11–12 років). Однак з дорослішанням кількість задоволених школою учнів істотно зменшується: наприклад, позитивну оцінку школі дали 71% учнів віком 11–12 років, 57% віком 13–14 років та 58% старшокласників віком 15–17 років. При цьому кількість учнів, яким школа дуже не подобається і які почуваються там у край не комфортно, зростає у 2,5 рази.

У порівнянні з міськими учнями школярі в сільській місцевості висловлюють менше незадоволення школою, де вони навчаються: якщо серед міських дітей кількість тих, кому школа дуже подобається, становить 11–13%, то серед сільських учнів вона сягає 21%. Так само, якщо серед міських школярів кількість найбільше незадоволених школою становить близько 7%, то серед сільських школярів – 5%. Сільські діти вище, ніж міські, оцінюють чесноти своїх однокласників, зокрема такі, як доброта і турботливість. Наприклад, погоджуються з тим, що в класі багато добрих і турботливих учнів, близько 50% міських і 51% сільських школярів, не згодні з цим, відповідно, 27 і 22%.

Загалом досить високо оцінює морально-етичні якості своїх однокласників переважна більшість школярів, як хлопчиків, так і дівчаток: 54% опитаних школярів переконані в тому, що в класі, де вони навчаються, багато добрих і турботливих учнів. Сумніваються щодо цього 22% опитаних учнів, не згодні – 24%. Однак у міру дорослішання дитини і набуття нею досвіду, спостережень за поведінкою однокласників, кількість сумнівів та негативних оцінок щодо них зростає. Це зростання пов'язано ще й з тим, що з дорослішанням дитини однокласники і друзі починають сприйматися нею з огляду на нову систему цінностей, не як члени групи, а як окремі індивідуальності, і це, безумовно, позначається на сприйнятті й оцінюванні кожного з них.

Рис. 3.3.4. Оцінка моральних якостей однокласників ("У нашому класі багато добрих і турботливих учнів"), залежно від віку, %

Важливим показником не лише комфортного перебування в школі, але й усвідомлення себе як щасливої людини, є впевненість у тому, що навколишні люди, і особливо твоя група, сприймають тебе таким, який ти є, з усіма твоїми вадами, без оцінок і умовностей.

Рис. 3.3.5. Ставлення опитаних до твердження "Чи сприймають тебе таким, який ти є?", залежно від статі, %

Іншим показником задоволення шкільним життям є задоволення учнів шкільними заходами та масовими розвагами і бажання брати участь у колективному житті школи. Таке бажання висловили 70% учнів. Лише 15% учнів заперечили участь у колективному житті школи. Отже, переважна більшість дітей люблять школу та свій клас і охоче беруть участь у спільних шкільних справах, якщо такі справи мають у школі місце. Добре відомо, що спільна діяльність не лише зміцнює будь-який колектив, але й зближує людей, укріплює стосунки між ними. Отже, дуже сприятливою є така шкільна політика, яка орієнтована не лише на виконання суто дидактичних, навчальних завдань, але й заохочує дітей до колективних шкільних справ. Це є вкрай важливим виховним чинником у становленні особистості школяра, особливо молодшого підлітка.

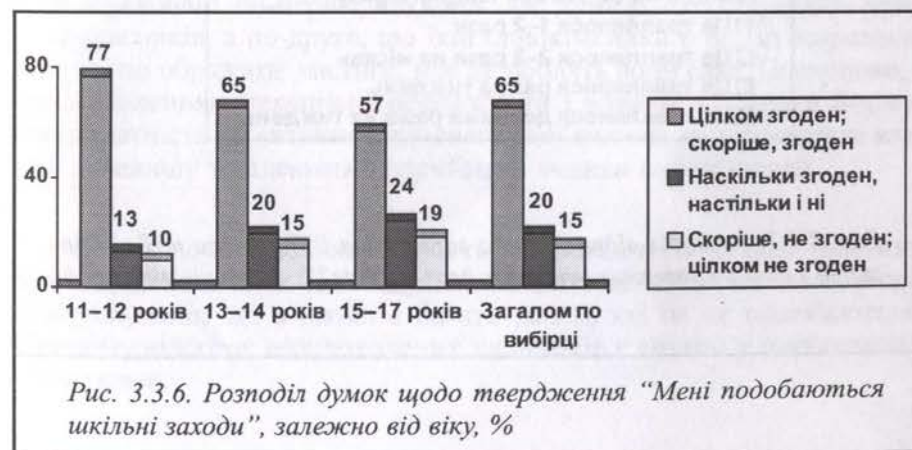
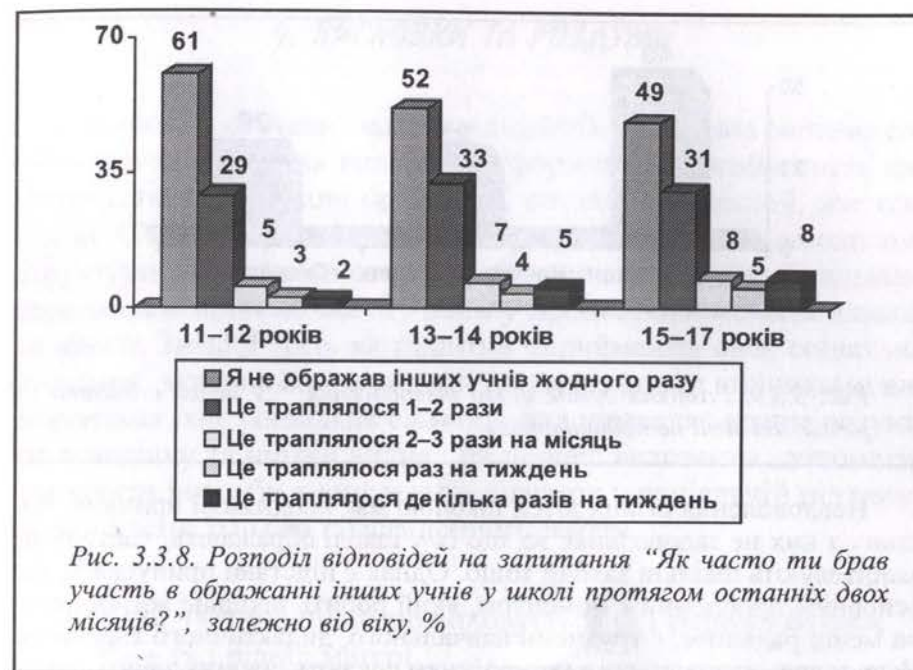
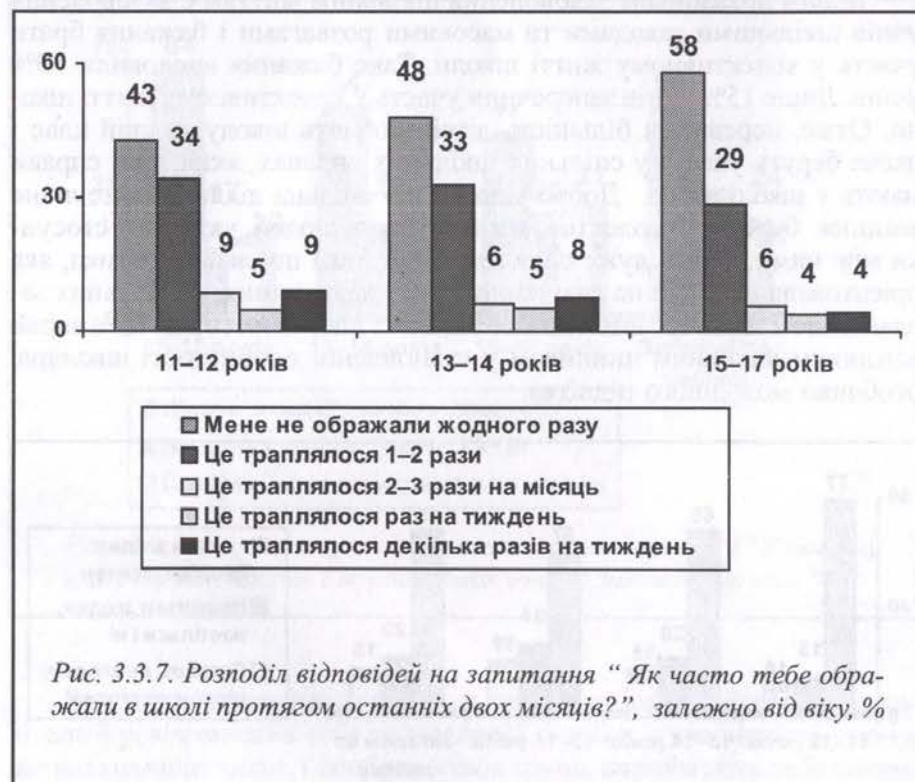

Рис. 3.3.6. Розподіл думок щодо твердження "Мені подобаються шкільні заходи", залежно від віку, %

Наступним показником задоволення дитини шкільним життям є впевненість, що в школі до тебе ставляться з повагою і не вдаються до образ. Практично половина опитаних учнів – як хлопчиків, так і дівчаток – стверджували, що за останні два місяці перебування в школі їх не образили там жодного разу. Приблизно кожний третій стверджував, що це було 1–2 рази. Решта учнів зазнають образи в школі по 2–3 рази на місяць або й по кілька разів на тиждень. Практично такою ж виглядає ситуація, коли йдеться про те, чи сам опитуваний завдає образи своїм однокласникам. Те, що за останні два місяці жодного разу в школі нікого не образили, стверджували 59% дівчаток і 47% хлопчиків. Так само приблизно кожний третій визнав, що за цей час завдав образи однокласникам 1–2 рази. Решта дітей робили це частіше.

Отже, можна говорити про те, що діти, особливо хлопчики, досить добре усвідомлюють образи, які завдають їм їхні однокласники, а також образи, які вони самі завдають своїм шкільним товаришам. Найменш адекватним це усвідомлення є в 11–12-річному віці, коли діти переконані, по-перше, що вони самі дуже рідко ображають своїх однокласників, а по-друге, що їхні однокласники є більш жорстокими і здатні ображати частіше, ніж це роблять вони самі. Поступово, з удосконаленням механізмів рефлексії та з розвитком емпатії формується здатність об'єктивно оцінювати свої вчинки, контролювати власну поведінку та адекватно сприймати вчинки інших людей.

Однак, досить велика кількість учнів мають ті чи інші причини бути невдоволеними своїм шкільним життям: 49% опитаних учнів стверджували, що в школі є багато речей, які їм не подобаються. Причому відсоток незадоволених хлопчиків є вищим у порівнянні з дівчатками.

4. ВИСНОВКИ ТА РОЗДУМИ

Соціальне оточення кожного підлітка – це певна система соціальних зв'язків, яка впливає на формування особистості, самопочуття, поведінкові орієнтації, систему цінностей, життєві плани. Сім'я та однолітки є найбільш впливовими елементами структури соціального оточення неповнолітніх. Але й шкільне середовище відіграє значну роль у процесі соціалізації юнаків та дівчат. Знання того, як підлітки сприймають своє соціальне оточення, якими є їхні соціальні погляди, якими чинниками визначається їхнє соціальне самопочуття, дозволяє краще розуміти поведінку та шляхи впливу на процес виховання, допомагає визначити потреби хлопчаків та дівчаток у соціальній підтримці, проблеми їхнього повсякденного життя.

- П'ята частина підлітків виховується без рідного батька, 5% – без рідної матері.
- 13% дітей зазначили, що не бачаться зі своїм батьком.

Стосунки батьків та дітей з погляду підлітків є досить далекими від гармонійних та бажаних:

- Елементи авторитарного стилю виховання дітей з боку обох або одного з батьків притаманні 40% українських сімей.
- Покарання як метод виховання використовують 40% батьківських сімей, причому досить часто не пояснюють причини покарання.

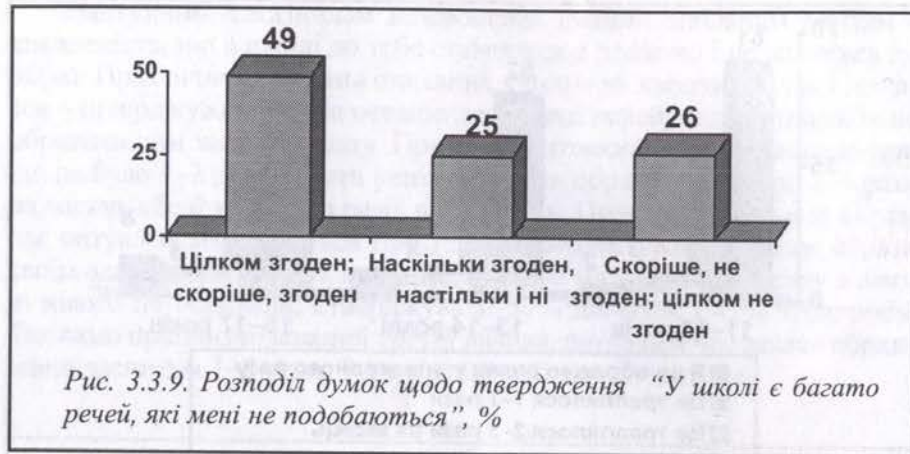

Рис. 3.3.9. Розподіл думок щодо твердження "У школі є багато речей, які мені не подобаються", %

Невдоволення різних дітей школою має неоднакові причини. Частина з них не задовольняє те, що їх у школі ображають, частину не влаштовують шкільні заходи тощо. Однак є підстави припускати, що основним проблемним моментом, який робить шкільне життя дитини менш радісним, є труднощі навчального, дидактичного характеру. Наприклад, визнали, що з нетерпінням чекають початку занять, лише 33% учнів, тоді як 36% учнів категорично з цим не погодилися. Отже, можна говорити про те, що дидактичні труднощі і небажання брати участь в уроці найбільше усвідомлюються дитиною і що ці труднощі найбільше виявляються в старших класах.

Рис. 3.3.10. Розподіл думок щодо твердження "Я з нетерпінням чекаю початку занять", залежно від віку, %

- Декларативний, репресивний стиль виховання підлітків у старшому шкільному віці є одним з чинників протестної поведінки, дискомфорту у стосунках з батьками.
- Не менше чверті батьків дотримуються відстороненого стилю виховання, що на практиці означає байдужу до дитини поведінку. І якщо у молодшому віці це не спричиняє суттєвих проблем, то з віком стає справжньою трагедією для підлітків, коли виявляється, що очікування батьків та реальна поведінка дітей суттєво різняться.
- У більшості сімей батько значно менше уваги приділяє спілкуванню з підлітками та участі у процесі виховання, меншою мірою обізнаний щодо проведення вільного часу, того, як дитина витрачає кишенькові гроші, тощо.
- Найбільш низьким рівнем взаєморозуміння між батьками та дітьми характеризуються реструктуровані сім'ї, тобто коли один з батьків є нерідним.
- Матері частіше надають дитині необхідну емоційну підтримку, допомагають стабілізувати, покращити своє самопочуття, більшою мірою цікавляться проблемами своїх дітей, знають друзів.
 - Аналіз характеристик взаємин між батьками та дітьми свідчить, що мати ближче до дітей, ніж батько. І дорослі це визнають, і діти це відчувають.
 - Підлітки частіше звертаються до матері і частіше отримують від неї підтримку та поради. Дві третини підлітків відповіли, що мати допомагає настільки, наскільки це їм потрібно. З таким твердженням щодо батька погодились 51% 11–12-річних та 42% 15–16-річних.

- В оцінці стану взаємостосунків існують певні розбіжності між батьками та дітьми. Батьки вважають, що вони підтримують самостійність дітей у прийнятті рішень значно частіше, ніж із цим погоджуються діти. На це вказали 34% дітей, але 71% матерів та 64% батьків.
- Батьки більш упевнені, що вони розуміють своїх дітей (68–78%), ніж із цим погоджуються самі діти (серед 15–16-річних ствердно відповіли 55% щодо матері та 33% щодо батька).
- Спілкування з друзями та однолітками є дуже важливою складовою життя підлітків. Коло близьких друзів у них є досить широким, а щоденне спілкування включає однокласників, товаришів з вулиці чи двору.
- Характерними є досить великі, мобільні за складом групи, компанії. Такі підліткові угруповання є, як правило, досить добре організованими, дотримуються певних правил, захищають “своїх” та вимагають поваги від “чужих”. 75% опитаних зазначили, що члени групи підтримують один одного.
- Відповіді учнівської молоді свідчать, що такі підліткові групи не є закритими – дві третини відмічають легкість входження та легкість виходу з усталеної групи. Цікаво, що для дівчаток легше увійти до групи, а хлопцям здається більш легким вихід.
- Шкільне оточення є найменш привабливим колом спілкування у порівнянні із друзями та сім'єю. При цьому з віком невдоволення школою та негативні оцінки комфортності перебування у своєму класі зростають досить суттєво. Серед 15–17-літніх підлітків більше 40% відзначили, що школа їм не дуже подобається, а кожний п'ятий відчуває себе некомфортно у класі.

- Половина дітей зазначили, що “у школі багато речей, які мені не подобаються”.
- Серед 11–12-річних підлітків 23% регулярно (не рідше 2–3 рази на місяць) потерпають від образ у школі, серед 13–14-річних таких 19%, а тих, кому 15–17 років, – 13%.
- 72% школярів вважають себе повністю або досить щасливими, а 28% – нещасливими, причому 10% з них – зовсім не щасливими.

Викладені результати доводять, що світ підлітків є більш складним та проблемним, ніж це уявляють дорослі. Тому поганий настрій, зниження успішності в навчанні, погіршення самопочуття дитини вимагає і від батьків, і від вчителів, і від шкільних психологів, і від соціальних працівників ретельного вивчення стану соціального оточення та стосунків з його представниками. Іноді необхідна одноразова розмова, в інших випадках, крім розмови, потрібне безпосереднє спостереження або зустріч з друзями, однокласниками, вчителями, батьками, або її серйозне втручання у взаємини дитини з її оточенням.

Маємо надію, що запропоновані результати дослідження зможуть стати у нагоді для пошуку чинників того, чому підліток почувається некомфортно, та визначення можливих кроків і способів надання йому допомоги, підтримки.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Батьківська родина як фактор соціалізації підлітків .	6
1.1. Вплив внутрішньосімейних стосунків на самопочуття підлітків	6
1.2. Взаємозв'язок матеріального добробуту зі стилем виховання та складом сім'ї	22
1.3. Допомога батьків у навчанні	25
2. Спілкування з однолітками і друзями як спосіб самовираження	27
2.1. Залежність емоційного стану підлітків від стосунків у групі	27
2.2. Спільне проведення вільного часу як фактор зміцнення стосунків у групі	28
2.3. Взаємини друзів з батьками	34
3. Шкільне оточення як середовище формування емоційної сфери підлітків	36
3.1. Взаємини з однокласниками	36
3.2. Взаємини з учителями	37
3.3. Оцінка шкільного життя	39
4. Висновки та роздуми	47

Науково-популярне видання

Серія: *Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді*

**СОЦІАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ
ТА САМОПОЧУТТЯ ПІДЛІТКІВ**

Випуск 1

Комп'ютерна верстка М. В. Рябової

Підписано до друку 09.10.2002 р. Формат 60x84/16. Папір офс.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. друк. арк. 3. Фіз. друк. арк. 3,25.

Тираж 1000 пр. Зам. № **365/1**

Державний інститут проблем сім'ї та молоді
вул. Дегтярівська, 52, м. Київ, 04112
ТОВ "Агентство "Україна"
вул. Лютеранська, 4, оф. 31, м. Київ, 01001